

გალაკტიონის ცეცხლი და ბურუსი
(ვარიაციები ერთი ლექსის თემაზე)

ჩვენს წინ არის პოეტის ერთი ობოლი ლექსი, რომელსაც არც სათაური აქვს და არც თარიღი უზის. ავტორს მისი გამოქვეყნება არ უცდია. პირველად მისი სიკვდილიდან თოთხმეტი წლის შემდეგ დაიბეჭდა აკადემიური გამოცემის VII ტომში. ავტორი ამ, ერთი შეხედვით, მინიატურულ ლექსს, როგორც ჩანს, არ მიბრუნებია. დაუწვია მისი ჩაწერა ფანქრით, გაუგრძელებია მწვანე მელნით და მწვანე მელნითვე უსწორებია მთელი თხზულება, და ასე დაუტოვებია. ეს არის და ეს, რაც ვიცით ამ უცნაურ ნაწერზე, რომელიც სულ ოცდახუთი სიტყვისა (გრამატიკული კავშირების ჩათვლით) და 8 სტრიქონისგან შედგება, აქედან ორი განმეორებულია, როგორც ახალი პერიოდის დასაწყისი, რომელიც არ მთავრდება.

აი, ისიც:

სანამ წვიმა გადივლიდეს,
გზები გამშრალდებოდეს,
ნუ მოაცლი ციურ რიდეს,
რომ ბურუსში ჩნდებოდეს.

თითქო სული სადმე ვლიდეს,
და გულს ცეცხლი სდებოდეს.
სანამ წვიმა გადივლიდეს,
გზები გამშრალდებოდეს.

ვკითხულობთ ლექსს, რომელსაც არა აქვს არც დასაწყისი, არც დასასრული. როცა ველით, რომ ავტორი გვეტყვის მნიშვნელოვანს, რაც გამოსაცხადებელი აქვს, ანუ იმის რაობას თუ ვინაობას, რაც ბურუსში უნდა “ჩნდებოდეს”, ლექსი წყდება და თითქოს იწყება ახალი ლექსი, რომელსაც სხვა განზომილებაში გადავყავართ – ერთი გამოუცნობიდან მეორე გამოუცნობში: ერთია – რა უნდა ჩნდებოდეს, მეორეა – ვინ არის ის სული, რომლის გულს ცეცხლი აქვს მოკიდებული? ამრიგად, ლექსი ორი ნაწილისგან შედგება და არც ერთი ნაწილი

დასრულებული არ არის, და არც ერთი სათქმელს ბოლომდე არ გვიმხელს, თუკი რაიმე არის სათქმელი.

გამოვეყოფთ მასში რამდენიმე ხედს. ერთი – ეს არის ემპირიული, ყველასათვის ნაცნობი, განცდილი სურათი. აქ სხვა არაფერი ჩანს, გარდა წვიმიანი გზებისა და ბურუსში დაფარული მზისა, უფრო მხოლოდ ბურუსისა, რომლის სიზრქეში მზის წინათგრძნობაა, მაგრამ მგზავრს არ სურს გამოდარება. ამ სურათს შეიძლება ჰქონდეს იგავური მნიშვნელობა: ვინმე მგზავრი *სადმე* (და *როსმე*, დავემატებთ ჩვენ პოეტისავე ჩვეული ლექსიკით) შუადღის ხვატისგან გათანგული თუ წუთისოფლის ვნების-ცეცხლმოდებული, ხვატისა და ამტკვერებული გზების შემდეგ ინატრებს წვიმას, რადგან წვიმიანი გზებით სიარულს ამჯობნებს, და ასე ივლის. *თითქო... სადმე, ვლიდეს* – ამ ზმნური პოტენციალისების ერთმანეთზე მიწყოებით ყოფით-იმპრესიონისტული სურათი განზოგადებას იძენს და შეიძლება იმაზე მეტს გვეუბნებოდეს, რასაც ის თავის ზედაპირზე ატარებს. მეორეა პოეტიკური ხედი ანუ ლექსი ძალზე ლაკონიურად გამოთქვამს ავტორის პოეტურ კრედოს, მის დამოკიდებულებას სინამდვილისადმი. არ არის ძნელი მასში იმ პოეტური მრწამსის ამოცნობა, რომელიც პოეტურივე ფორმით, არაორაზროვნად და მკაფიოდ (რაც შეიძლება ეწინააღმდეგებოდეს თავად მრწამსს) ჩამოყალიბებული აქვს პოლ ვერლენს თავის განთქმულ საპროგრამო ლექსში რტ პოეტიკულ (“პოეტური ხელოვნება”). ფრანგულ ლექსში შეგვიძლია ამოვიკითხოთ რამდენიმე ფრაზა და სიტყვა, რომლებიც თავის შესატყვისს პოულობენ ქართველი პოეტის ლექსში. ეს არის ვაგუე, სოლუბლე და ღირსშესანიშნავი სტრიქონი მისტიკური, შეიძლება ითქვას, რეალიზმით, რომელიც სუფიური მისტიკის სახისმეტყველებას მოგვაგონებს: პოეზიაა “ეს არის მშვენიერი თვალეები რიდის მიღმა” (ც’ესტ დეს ბეაუს ყეუს დერრი რე დეს ვოილეს). ამ თეორიის თანახმად სინამდვილე ისეა აღქმულ-ასახული, როცა ბოლომდე არ ჩანს სწორედ ის, რაც სინამდვილის არსებით მხარეს შეადგენს და რისი გაცხადებაც თითქოს პოეტის ამოცანა უნდა ყოფილიყო, ამ შემთხვევაში “მშვენიერი თვალეები”. შესაბამისად, გამოთქმის პლანში პოეტურად ღირებული მხოლოდ ის არის, რაც *არსებითად* გამოუთქმელ-გამოუაშკარავებელი რჩება. ფრანგული ლექსის ვაგუე და სოლუბლე სწორედ ამაზე მიუთითებს: ყოველი თვალისმომჭრელი არაპოეტურია. *“მხოლოდ ნიუანსი და კვლავ ნიუანსი”,* აცხადებს ვერლენი, *“არავითარი ფერადოვნება (ხოულეურ), არაფერი, გარდა ნიუანსისა! ოჰ, მხოლოდ ნიუანსია დამწინდველი სიზმრისა სიზმართან და ფლეიტისა – საყვირთან!”*

ასევე რ.-რ. რილკე ასე ახასიათებს საგნების და, საბოლოოდ, მთელი სინამდვილის არაპოეტურ აღქმას (“ადრეული ლექსები”): *“ისინი ყველაფერზე გარკვევით*

ლაპარაკობენ: “ამას ძაღლი ქვია, იმას კი – სახლი; აქ დასაწყისია, იქ კი – დასასრული... მათ ყველაფერი იციან, რაც იყო და რაც იქნება. მთა მათთვის აღარ იწვევს გაოცებას.” (შიე სპრეცჰენ ალლეს სო დეუტლიცჰ აუს: // უნდ დიესეს ჰეისსტ უნდ, უნდ ჯენეს ჰეისსტ აუს, // უნდ ჰიერ ისტ ბეგინნ, უნდ დას ნდე ისტ დორტ. // შიე წისსენ ალლეს, წას წირდ უნდ წარ, // კეინ ერგ ისტ იჰნენ მეჰრ წუნდერბარ”).

ასეთია პოეზია: ბურუსიანი, განუსაზღვრელი. რიდის გადაწვევა რაღაცის გამოჩენის მიზნით კლავს პოეზიას, რადგან პოეზიის საგანი არ არის ის სინამდვილე, რომელიც ჩანს ანუ ის, რაც ბოლომდე გაცხადებულია. პოეზიის ამოცანა დაფარულის მინიშნებაა ანუ მისი დაფარულადვე დატოვება და არა გაშიშვლება და გამოაშკარავება.

ასეთია ეს პოეტიკა. მაგრამ გალაკტიონის ლექსის ამგვარი განმარტება კვლავ საკმარისი არ არის. მას აქვს სხვა პლანიც. მას სხვა სფეროში გადაყვავართ, ის სხვა ჭეშმარიტებას გვიმხელს. გამოთქმით “ნუ მოაცლი ციურ რიდეს, რომ ბურუსში ჩნდებოდეს” (ამ შვიდ სიტყვაშია მოქცეული ლექსის მთელი შინაარსი) პოეტი შეიძლება ამხელდეს იმის პირველად ინტუიციას, რაც მეტაფიზიკურ მოძღვრებებში გადმოცემულია რთული დისკურსიის სახით, ხოლო მარტივად, თუმცა “ობიექტის” შესატყვისი ბუნდოვანებით, უძველესი სიბრძნის დოკუმენტებში, მათ შორის “დაო დე ძინში”. იგი გვამცნობს, რომ ჭეშმარიტი რეალობა – დაო დაფარულია და ეს დაფარულობა მისი ბუნებაა, რომ იგი არ შეიძლება დაფარული არ იყოს და თუ რამ ხილულად გამოჩნდება დაოს სახელით, ის არ იქნება ჭეშმარიტი დაო. ლაო ძი ამბობს: “ვინცა დაოს ხილულად უმზერს, მისთვის განუჭვრეტელია იგი. ვინცა დაოს ბგერებში უსმენს, მისთვის დახშულია იგი. ვინცა დაოს მოისახმარისებს, მისთვის მიუწვდომელია იგი” (XXXV).

ჩავდივართ სიდრმეში. სიდრმეში ანუ მიდმიერში, რადგან ლაპარაკია რიდეზე, რომელიც როგორც ტიხარი აღმართულია და ფარავს რაღაცას. ის ფარავს და აჩენს კიდევ სწორედ იმით, რომ ფარავს. რა არის ის, რაც დაფარულია? ალბათ უფრო მნიშვნელოვანი, ვიდრე რიდეა. რიდე სამოსელია ანუ თუ სიტყვიერ ხელოვნებაში გადავიყვანთ, სიტყვაა, რომლის უკან იფარება ის რაღაც, არასიტყვიერი და, ამდენად, გამოუთქმელი, თვალითაც განუჭვრეტელი, გონებითაც მიუწვდომელი. ის, რაც ხილულია, არ არის ნამდვილი. ხილულში, ხილვადობაში იკარგება მისი მისი ნამდვილი ბუნება. ნამდვილობა, ჭეშმარიტება, მის დაფარულობაშია. სუფიურ მისტიკურ პოეზიაში დაფარულისა და ხილულის ანუ ჭეშმარიტისა და მოჩვენებითის მეტაფორებად ტრადიციულად დამკვიდრებულია სახე და კულული. “როცა ახსენებენ სახეს, მხედველობაშია სამყარო, რომელსაც ჭეშმარიტი არსებობა აქვს; როცა ახსენებენ

კულულებს, მხედველობაშია სამყარო, რომელსაც არა აქვს ჭეშმარიტი არსებობა”, ნათქვამია სუფიური სახისმეტყველების ლექსიკონში. კულულები ფარავენ მშვენიერ სახეს, თითქოს ვერც ფარავენ. ვხედავთ მას, ვერც ვხედავთ, თვალს ვერ მოუხელთებია იგი კულულებისგან დაფენილ ჩრდილებში. კულულები, როგორც რიდე, ამოაფრებს საიდუმლოს განცდას. ის ახლოს არის, მაგრამ მისი ახლოობა არ ამცირებს სიშორის მანძილს. ეს “სიშორის სიახლოვეა”. რის ისეთი რაღაცის მყოფობა ჩვენს ახლოს, აქვე, რიდის უკან, რასაც ვერ ვხე, ვერც გამოვთქვამთ, მაგრამ ვიცით, რომ ის არის. მის არსებობას რიდე ამხელს; მის არსებობაზე სწორედ ის მიგვანიშნებს, რაც მის დასაფარავად არის მოწოდებული. მსგავსად აკრძალვისა, რომელიც საიდუმლოს ბეჭედი უნდა იყოს, მაგრამ მისი გამხელის პირობა ხდება. აკრძალვა ისეთი ცოდნაა, რომელიც დაფარულზე მიგვანიშნებს. როცა მოწაფე შესჩიოდა მოძღვარს, უფალი მიმაღავს სახესო, ასე პასუხობდა მოძღვარი: თუკი იცი, რომ სახეს გიმაღავს, ეს უკვე აღარ არის დამალვა (“ხასიდური სწავლანი”).

საიდუმლო და აკრძალვა სინამდვილის ორი მხარეა: ერთი საფარველს აქვთ, ჩვენკენ არის მოქცეული, მეორე – საფარველს იქით. “ნუ მოაცლი ციურ რიდეს” მხოლოდ იმას უნდა გვეუბნებოდეს, რომ მის უკან საიდუმლო იმალება. მაგრამ ეს ისეთი საიდუმლოა, რომელიც არასოდეს გამოაშკარავდება. რა არის ეს რაღაც, რომელსაც საიდუმლოს სახე აქვს? “ნუ მოაცლი” – ამით ის მიგვანიშნებს რეალობის ჩაუწვდომელ სიღრმეს თუ სიღრმის ჩაუწვდომლობას. და ეს მხოლოდ გაფრთხილება ან აკრძალვა (“ნუ”) არ არის. ის ონტოლოგიური ვითარების დასასტურებაა. ს. ფრანკი ამბობს, რომ “ჩვენ საქმე გვაქვს რეალობასთან, რომლის შესახებაც აშკარად ვიცით, რომ იგი არის, მაგრამ არ ვიცით, რა არის იგი”. ჩვენი პოეტის რიდე და ბურუსი გვეუბნება იმას, რასაც მეტაფიზიკოსი გამოვთქვამს, რომ “არის ჩვენს გამოცდილებაში რაღაც ისეთი, რაც ბოლომდე მიუწვდომელი რჩება ჩვენი შემეცნებელი გონებისთვის” და ასე დარჩება სამუდამოდ. რომ არსებობს “მიუწვდომელი შრე რეალობისა”, პრინციპულად, თავისი ბუნებით შეუცნობელი. არა ადამიანის შემეცნებითი უნარის სისუსტი გამო, რომელიც შეიძლება დაიძლიოს დროთა ვითარებაში, ადამიანის შემეცნებელ უნართა ზეადმავალი განვითარების პროცესში, ან იმ აზრით, რომ შეიძლება გაფართოვდეს შეცნობილის არე და სულ უფრო მცირე მოედანი რჩებოდეს შეუცნობელს. არა, თავად რეალობაა ასეთი, რომელსაც ს. ფრანკი “ტრანსდეფინიტურ რეალობას” უწოდებს. ტრანსდეფინიტური რეალობა ისეთი რეალობაა, რომელიც სცილდება განსაზღვრადობის ფარგლებს. ეს ისეთი რეალობაა, რომლის განსაზღვრება ანუ ცნებებში მოხელთება შეუძლებელია. ის მოცემულია ჩვენს ცდაში სინამდვილისეული იმ მასალის გვერდით, რომელიც ცნებებშია

მოქცეული და გარკვეული ცოდნის შინაარსს შეადგენს. “მუდამ მყოფობს, წერს ს. ფრანკი, უსაზღვრო და უსასრულო შრე; ყოველი დასრულებული მოცემულია მხოლოდ უსასრულოს ფონზე”. ეს არის მეტალოგიური ანუ ზერაციონალური სფერო, რომელიც თავისი ბუნებით არის მიუწვდომელი, პრინციპულად შეუცნობელი და არა ადამიანის შემეცნებითი უნარის ჯერ კიდევ არასაკმარისი გაუშლელობის გამო.

წავიდეთ კიდევ წინ. ის, რაც რიდის უკან იფარება, ყოფიერების საზრისია და იგი გვიცხადებს და გვაცნობს თავს, როგორც დაფარულობა. “ყოფიერება ყოველისმომცველი, მიუწვდომელი, საიდუმლოებრივი არსია. ყოფიერების საზრისი ბნელით არის დაფარული. სწორედ ეს საიდუმლო არის გზა ჭეშმარიტებისკენ. და ეს ‘უსასრულო გზაა’. არსებითად, სწორედ ‘ყოფიერების საიდუმლოს’ შენახვაში მდგომარეობს ყოფიერების მთელი საზრისი” (მ. ჰაიდეგერი).

გზა ყოფიერებისა და გზა ჭეშმარიტებისა. “საწუთრო ესე გზაი არს და კეთილიცა და ბოროტიცა მას შინა განვალს” (იოანე ოქროპირი). ადამიანი, როგორც მგზავრი, მუდამ გზაშია. გზის ფენომენზე (გალაკტიონის მთელს შემოქმედებაში გზის 1825 ხსენებაა დადასტურებული) მიგვანიშნებს ლექსის მეორე ნაწილის პირველი ოთხი სიტყვა: “იქნებ სული სადმე ვლიდეს”. სული ნამდვილად ვალს, რადგან ის თავისი ბუნებით მგზავრია, – აქ ალბათური *იქნებ* და კვლავ კავშირებითი *ვლიდეს* მხოლოდ ინტოლოგიური განუსაზღვრელობის და მიუწვდომლობის გამოსატყვის ფორმაა. მაგრამ რასაც თვალნათლივ ვხედავთ ფიზიკურ სამყაროში და განვიცდით სულიერ საუფლოში, ეს არის გზა, რომელსაც თუმცა აქვს მიზანი, მაგრამ არა აქვს დასასრული, ის მიდის “უბოლოოდ შორს” და მისი თვისება დაუსრულებლობაა. მას “ერთი ნიშანი აქვს – დაუსრულებლობა”.

არსებობს აზრი, თითქოს ფილოსოფიასა და პოეზიას შორის მხოლოდ ფორმალური განსხვავებაა: ერთი ცდილობს ცნებებით, ლოგიური გზით ჩაწვდეს ყოფიერების საიდუმლოს, მეორეს თითქოს ამ მიზნით მხატვრული სახეები აქვს მომარჯვებული. ანუ ერთგან არის წვდომა დისკურსიულად, მეორეგან წვდომა სახეებით. მაგრამ ეს არ უნდა იყოს საკმარისი. შეიძლება ითქვას ასე: ფილოსოფიის, როგორც აზროვნებითი პროცესის, ამოცანა ჭეშმარიტების გამოაშკარავებაა, რომელიც დაფარულია. სახეობრივად რომ გამოვთქვათ, ფილოსოფიამ უნდა გაათავისუფლოს ის ცეცხლი, რომელიც ბურუსის მიღმაა მიმაღული. ფილოსოფიის მიზანი არის მეტაფიზიკური რეალობის გაცხადება, აბსოლუტური სიცხადით წარმოდგენა-გამოაშკარავება. მას შიშველი ჭეშმარიტება იზიდავს და მისკენ მიისწრაფის, როგორც ფილოსოფოსი – სიკვდილისკენ. ეს ბერძნული მიმართულებაა აზროვნებაში, რომელმაც

პლატონის რაციონალურ იდეალიზმში ჰპოვა სრულყოფილი გამოხატულება. ეს ჩანს თვით იმ სიტყვის მორფოლოგიაში, რომელიც იტვირთავს ჭეშმარიტების გამოხატვას: ბერძნული *α-ληθεια* არის ის, რაც გამოაშკარავებულია, ანუ სიტყვის სემანტიკა გვამცნობს, რომ ჭეშმარიტება არის გამოცხადებული საიდუმლო, რომელიც ამ გამოცხადების შემდეგ და მის გამო უკვე აღარ არის საიდუმლო. ფილოსოფია მიისწრაფის სრული სიცხადისკენ, რომელსაც ის ვერ აღწევს, მაგრამ დარწმუნებულია, როგორც ბარათაშვილი, “რომ გათენდება დილა მზიანი და ყოველ ბინდსა ის განანათლებს”. აქვს პოეზიას მიზნად ყოფიერების ყოველი ბურუსიანი კუნჭულის, ყოველი დაფარულის და, საბოლოოდ, მთელი მიღმიერი სინამდვილის, როგორც საიდუმლოებრივი რეალობის, უკანასკნელი საიდუმლოს განათების, მისი საბოლოო გაკაშკაშების მიზანი? საეჭვოა მუხას ეს ამოცანა ჰქონდეს დასახული. მაშინ რა არის ე.წ. სახეობრივი აზროვნება? რა არის მეტაფორების მთელი ეს ტევრი, რომელიც სხვას არაფერს ემსახურება, თუ არა საიდუმლოს დაფარვის ანუ მის იგავურად გამოთქმის ამოცანას? ამ დაფარვის გარეშე ის ვერ შექდებდა სინამდვილის ესთეტიზაციას.

და ბოლოს, ვასკვნით, რომ ეს ფრაგმენტი, რომელსაც არც დასაწყისი აქვს და არც დასასრული, და თითქოს ყოფიერების შუაგულიდან ამოდის, თავისი უდასაწყისო დაუსრულებლობით სრულ შესატყვისობაშია იმ რეალობასთან, რომლის ფუნდამენტური მახასიათებელი სწორედ დაუსრულებლობა და მიუწვდომლობაა. ანუ გამოთქმის სახე, მეთოდი რეალობის აღქვატურია.

ფრაგმენტი თითქოს გვისურათებს ადრეული ქრისტიანობიდან მომდინარე აპოფატკურ თეზას ღვთის ბუნების აბსოლუტურური შეუცნობლობის შესახებ, რამაც კაბადოკიელ მამათა, განსაკუთრებით, წმ. გრიგოლ ნოსელის ღვთისმეტყველებაში ჰპოვა რადიკალური გამოხატულება, სახელდობრ, რომ არა მხოლოდ უზენაესი არსება, არამედ მთელი მისი ქმნილება, მთელი ეს სინამდვილე, მის საკუთრივ, ჭეშმარიტ საზრისში მიუწვდომელია: რომ ის მხოლოდ “ზურგია” (იხ. გამოსვლ. 33:22-23), რომ ჭეშმარიტი რეალობა ჩვენკენ ზურგით არის მოქცეული და ჩვენ ვერ ვხედავთ მის სახეს; მსგავსად იმისა, როგორც მზე წყალში ანარეკლის სახით აჩვენებს თავს სუსტად მხედველთ, რომელთაც არ ძალუძთ ცეცხლოვანი მნათობისთვის თვალის გასწორება. ღვთისა და მასთან ერთად მისი ქმნილების არსის პრინციპული შეუცნობადობის ცოდნა აღორძინდა

გვიანი შუასაუკუნეების მეტაფიზიკოსის ნიკოლოზ კუზელის ინტუიციაში (რომლის მტკიცებას და გათვალსაზიროებას ეძღვნება, შეიძლება ითქვას, მთელი მისი შემოქმედება) იმის შესახებ, რომ უსასრულო ჭეშმარიტება, როგორც მარად დაფარული საიდუმლო, აღემატება ადამიანური შემეცნების ყოველგვარ უნარს და ჩვენ

მხოლოდ მისი მიუწვდომლობის წვდომა შეგვიძლია. ანუ როგორც ის პასუხობს კითხვაზე, რა არის თეოლოგიის (იმავე საღვთო ფილოსოფიის) საგანი – რომ ეს არის ის მიუწვდომელი, რომელიც მხოლოდ მისი მიუწვდომლობის ჩაწვდომით მიიწვდომება. ტტინგიტურ ინატტინგიბილე ინატტინგიბილიტერ.

.შ. ავტორი ლექსისა “შემოდამება მთაწმინდაზე” ახლოს იცნობს ბურუსსა და ბინდს, რომელიც მოსავს სინამდვილეს (“სდუმდა ყოველი მუნ არემარე, ბინდი გადევრა ცისა კამარას”). რეალობა, რომელიც გადაშლილია მის თვალწინ მთაწმინდაზე, ბუნდოვანია და იდუმილობით მოცული, და ამას ის გამოთქვამს ყველა სიტყვიერი თუ პაუზალური საშუალებით, რაც კი მის ხელთაა, რაც მის წინაპრებს მისთვის არ უანდერძებიათ. იდუმილობა დასადგურებულია ბუნებაში და მისი შეცნობა ადამიანს არ ძალუცს (“აწცა რა თვალნი ლაქვარდს გიხილვენ, მყის ფიქრნი შენკენ მოისწრაფიან, მაგრამ შენამდინ ვერ მოალწევენ და ჰაერშივე განიბნევიან!”). მაგრამ ეს შეუცნობლობა, იმედოვნებს პოეტი, წარმავალია. მას სჯერა, რომ ბინდი გაიფანტება. ის ხელავს ესთეტიკას და შვებას ბინდში, მაგრამ ის მაინც მისი გაფანტვის იმედიანი მომლოდინეა (“რომ გათენდება დილა მზიანი და ყოველს ბინდსა ის განანათლებს”). აქ, ამ იმედში, არის ფუნდამენტური განსხვავება სინამდვილის (ბუნების) რომანტიულ განწყობასა და იმ ჭკერეტას შორის, რომელსაც გალაკტიონის რვა სტრიქონი შთაგვაგონებს.

გამოყენებული ლიტერატურა:

გალაკტიონ ტაბიძე, *თხზულებანი თორმეტ ტომად*, ტომი VII, თბ., 1972.

გალაკტიონ ტაბიძის ენის ლექსიკონი. თ. სანიკიძე, ც. სანიკიძე, ნ. ტაბიძე, წიგნი I, ა – გ, თსუ გამომცემლობა, თბ., 1990.

ლაო-ძი. *დაო დე-ძინი*, თბ., 1983.

Прот. Иоанн Мейендорф. *Введение в святоотеческое богословие*, Нью-Йорк, 1983.

Франк С. *Сочинения, Непостижимое*, М., 1990.

Кузанский Николай. *Сочинения, Об ученом незнании*, М., 1979.

Хайдеггер М. *Разговор на проселочной дороге*, М., 1991.

Бертельс Е. *Суфизм и суфийская литература*, М., 1965.